

16. Мальченко В.А. Записки старого педагога быв[шей] Глухов[ской] гимназии, Василия Андреева Мальченко (тетрадь 2-я). – Историко-педагогический музей Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. Справа «Василий Андреевич Мальченко (заслуженный преподаватель Глуховской мужской гимназии)». – С. 85.

17. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1874 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://search.rcl.ru/ru/search>.

18. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. // Историчні студії суспільного прогресу. – К., 2017. – Вип. 5. – С. 256.

19. Василенко М.П. Спогади. Щоденники, листування. – К.: Юридична думка, Академперіодика, 2008. – 720 с.

Миллер Н.В. Малоизвестные факты биографии педагога, этнографа, фольклориста Петра Емельяновича Чуйкевича (к 200-летию со дня рождения)

В статье рассматриваются архивные и литературные источники, которые освещают новые биографические данные, а именно глуховский период деятельности педагога, этнографа, фольклориста, уроженца местечка Воронеж бывшего Глуховского уезда – Петра Емельяновича Чуйкевича (1818–1874?).

Ключевые слова: П.Е. Чуйкевич, Воронеж, Глухов, глуховская прогимназия, педагог, инспектор, земство.

Miller N.V. Little-known facts about the biography of a teacher, ethnographer, folklorist Petro Yemelianovych Chuikevych (to the 200 anniversary of birth)

The article submitted archival and literary sources, which discovers new biographical facts about P.Ye. Chuikevych living in a small town Voronizh, ex. Hluhiv district, about his activity in Hluhiv as a teacher, ethnographer, folklorist (1818–1874?).

Key words: P.Ye. Chuikevych, Voronizh, Hluhiv, progymnasium of Hluhiv, teacher, inspector, zemstvo (elective district council).

06.03.2018 р.

УДК 94(477): 351.862.22 М. Грабовський

Я.Л. Діденко

ПАМ'ЯТКИ ЧИГИРИНЩИНИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МІХАЛА ГРАБОВСЬКОГО

Стаття присвячена діяльності видатного польського літератора, історика, публіциста Міхала Грабовського на Чигиринщині. Особлива увага приділена результатам його археологічних досліджень на території краю, що були опубліковані у книзі «Україна давня і сучасна».

Ключові слова: М. Грабовський, Чигиринщина, пам'ятка археології.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю опрацювання досвіду діячів українського відродження ХІХ – початку ХХ ст. по збереженню історико-культурної спадщини Чигиринщини. Особлива цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони можуть бути використані для вивчення історико-культурної спадщини краю, відтворення пам'яток, що в силу ряду причин не збереглися до наших днів. Одними з перших, хто звернув увагу на внесок відомих діячів ХІХ – початку ХХ ст. в дослідження пам'яток Чигиринщини, були істори-

ки Ю.А. Мицик, краєзнавці О. Солодар, В. Білошапка, Н. Кукса. Дана робота є продовженням дослідження історії та пам'яток краю через призму студій дослідників ХІХ – першої половини ХХ століття.

Історія Чигиринщини тісно пов'язана з ім'ям польського літератора, історика, публіциста й громадського діяча Міхала (Михайла Антоновича) Грабовського (1804–1863), основоположника української історичної школи в польській романтичній історіографії. П. Куліш називав Грабовського «українським Вальтером Скоттом», послуговувався його порадами при створенні першого українського історичного роману «Чорна Рада», вважав польського вченого за кращого фахівця з історії України [1, с. 277–281].

Міхал Грабовський народився 1804 року на Волині в шляхетській родині, яка мала досить великі земельні володіння на Правобережній Україні. Дитячі роки провів у селі Олександрівка неподалік від Чигирини (нині м. Олександрівка Кіровоградської області – прим. авт.) [1, с. 277]. Навчався в містах Умані, Одесі, збирався бути дипломатом або військовим. Та йому судилося стати письменником, критиком, фольклористом, представником «української школи» в польській літературі [2, с. 12].

1831 року М. Грабовський постійно оселився в родовому помісті в Олександрівці, періодично виїжджаючи до Києва, Варшави, Відня для наукових занять [1, с. 278; 2, с. 12]. Саме в цей період життя М. Грабовський розпочав свою літературну діяльність під псевдонімом Едвард Тарша, опублікувавши повісті з українського життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (1840), «Тайхури» (1845), «Оповідання курінного» та ін. [1, с. 278]. Твори М. Грабовського значною мірою були написані на основі місцевого українського фольклору та історичних джерел. Фольклор на Чигиринщині М. Грабовський збирав сам і використовував його не лише для літературних творів, а й для історичних досліджень. В сфері інтересів М. Грабовського були не лише література (як проза, так і поезія), історичні, зокрема археологічні, дослідження, а й видавнича діяльність, співпраця із громадськими організаціями [2, с. 13–14].

У 40-х рр. ХІХ ст. М. Грабовський повністю віддався пошукам, колекціонуванню та дослідженню українських старожитностей. При створенні однієї з перших на теренах Росії археологічних розвідок «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848) його матеріалами з археології скористався І. Фундуклій. У передмові до видання він прямо зазначив, що «багато зобов'язаний у виконанні своєї праці сприянню чигиринського поміщика М.А. Грабовського» [1, с. 278].

Результати археологічних досліджень М. Грабовського були представлені у його книзі «Україна dawna i terażniejsza» («Україна давня і сучасна», 1850 р.). Предметом дослідження стали археологічні пам'ятки Київської губернії. Він зібрав надзвичайно детальну інформацію про старожитності, зокрема і Чигиринщини, що на той час входила до її

складу, класифікував їх, поділивши на види: 1) могили, 2) вали, 3) городища, замчища, окопи та ін. подібні земляні пам'ятки і географічно – за повітами. Надзвичайно важливим є те, що автор ставить питання збереження археологічних пам'яток [3, с. 45–47]. Метою дослідження для Грабовського є наступне: «Передусім належить нагромадити якнайбільшу кількість даних, з яких можна робити висновки. І це є основа та підґрунтя усього» [3, с. 45]. Не дивлячись на значний час, що пройшов після публікації дослідження, праця не втратила свого значення. Саме тому вважаємо за необхідне навести власний переклад фрагментів її частини, що стосується Чигиринщини.

Розділ «Повіт Чигиринський» повністю присвячений археологічним пам'яткам краю. В ньому автор подає детальний опис пам'яток, що знаходяться на території історичної Чигиринщини: «Кількість та положення могил. У відповідності до зібраних відомостей, могил першого виду є 572, другого – 20, третього – 48. Вважаємо, що найбільша кількість могил розміщена на ґрунтах сіл Турії, Кам'янки, Олександрівки. Окрім Турії всі інші стикаються між собою, і так кратність могил відносна, є найбільша у одному пункті повіту, в околицях річки Тясмину і ярів до неї тяжіючих. Менше могил у селах сухий степ маючих, і зовсім немає їх у селах лісових. Село Веселий Кут не маючи простих могил, має тим часом, чотири другого виду, що часто зустрічаються в інших місцях. Найбагатше на могили виявляється село Матвіївка; бо з 20 могил другого виду, має 6, а з 48 третього – аж 10. Деякі з тих останніх могил поросли старим лісом, що саме про їх давність свідчить. Між Матвіївкою та Любомиркою, є така велетенська кількість могил, і такі високі, що всі околиці видаються як ледве не природні узгір'я. Могили третього виду, у одному місці згромаджені разом три чи чотири, і ідучи півмісяцем, формують майже один контур. Що до загального однак числа могил, будемо раз і назавжди певні, що хоча у тому повіті дослідження проведені ретельніше ніж у інших, однак ці підрахунки не є остаточними. Більшість сіл, напевно, випущено; загальна кількість могил встановлена менша від реальної, не говорячи, що могил значно розораних усіх і не розглянуто. У маєтку наприклад Медведівському, вказано в цілому 9 могил, тоді як на одному лише пагорбі вздовж ріки Тясмин між Олександрівкою та Осотою, є їх, принаймні, 20, а у цілому маєтку напевно понад сто. Коли так, то загальне число має бути 640, а їх щонайменше налічується 1280 [3, с. 49].

б) Назви могил

Зібрані відомості доводять, що більша частина могил не мають жодної назви, деякі мають назву предметну: висока, гостра, чубата, рядні кургани, так звані, що поруч ідуть, або теж ті, назви яких походять від якогось підходящого означення як то сторожова, лядська, козацька, чи теж від імен мешканців, що володіють якимись урочищами чи поховані на них і таке ін... Жодна з тих назв не заслуговує на особливу увагу. Коло Сосно-

вки є могила Візирка і говорять, що її візир турецький сипав, але найімовірніше, що на ній стояв намет якогось візира у часі якоїсь війни з Туреччиною, наприклад у час облоги Чигирини [3, с. 50].

с) Що знаходять у могилах

Заледве одна сота, чи не тисячна з могил не була розкопана, і то розкопана невміло і неглибоко, підтвердженням того є те, що найчастіше не знайдено було в них нічого чи самі кістки людські. Це до того, що говорячи про це ми не звертаємо жодної уваги на кістки людські, знайдені неглибоко в могилах; вони могли бути і були, безсумнівно, складені у готові могили в часах, без жодного сумніву, вже пізніших од їх початку. Найбільшою мірою проводилися розкопки могил за часів присланого з цієї метою урядника П. Куліша. По кількох спробах на землях осотянських, було відкрито нарешті річ дуже цікаву, бо під однією з могил в землі на глибині трьох аршинів було знайдено катакомбу, і в ній цілий скелет, при ньому речі із зіржавілого заліза і 29 стріл. Ті стріли були на вигляд білуваті, деякі зеленуваті патиновані, зовсім мало чи взагалі не пошкоджені іржею, роботи в цілому гладкої і якісної, між цими 29-ма була єдина стріла кістяна. Відкриття цієї катакомби доводить, що могила є властиво пам'ятник над похованням і доводить звичай насипання їх лише над похованнями знатних людей, бо робота та надто коштовна для поховання простої людини. В той самий час П. Куліш копав могили третього виду, у яких проте нічого не відкрив, тільки завжди в одному місці, а саме внизу між півмісяцем зовнішнім і напроти сходу до могили, попелище з випаленої і вкритої якоюсь поволокою глини виявляв. Вугілля і попіл були розсипані між землею і навколо. Такі попелища завжди у одному місці знаходили досі завжди у могилах третього виду. Деякі з тих могил мали поперед себе аж до десяти валів. Копали одночасно і могили другого виду, то є одна з тих, що є якби могила при двох верхівках, насипана на основі іншої; такі могили називаються чубаті, і є форми подібної до весільного короваю... Розкопано того виду могилу, що на ґрунті Олександрівському лежить. Відкрито у ній два скелети людські на різній глибині лежачі один над іншим. Перший скелет знаходився лише на один аршин від поверхні в самій середині, головою повернутий на захід, при ньому нічого не знайдено; другий лежав на два аршини глибше, так само як перший, при ньому були видимі сліди зотлілого дерева, напевно труни, і крім того знайдено череп та довгі зуби якихось звірів, виглядом подібні до орлиних кігтів. По розкопуванню ще на 3,5 аршини глибини, вже нічого не знайшли, крім решток жаби, що невідомо звідки узялися, і припинили роботу. Думаю, що на той час роботу коло того кургану припиняти не варто було. У селі Тимошівці один чоловік, одержимий пошуком скарбів, свердлов і копав декілька курганів, і хоча за браком засобів не міг жодного розкопати до самого споду, однак

його випадок наштовхує на думку, що можна у тих самих місцях щось віднайти. В усіх могилах знаходив він вугілля і попіл, змішані із землею; в одній – на значній глибині знайшов багато цегли, що переконало його, що то був завалений склеп. Знаходив часто стріли, із зіржавілого заліза і мале камінне кільце, як перстень, який слугував для лука при натягненні тятиви. Знаходив теж у деяких могилах, і це в якнайбільших, багато кісток звіриних, що на вигляд належали до різних видів велетенських звірів. Знаходять у курганах високих багато великих кісток звіриних, а у нижчих – людські, переконуючись, що у перших поховано коней, верблюрів та ін., полеглих у битвах... У Ребедайлівці знайдено в одному кургані кістки, вудила кінські та стремена. Крім того шукач, про якого розповідали, знайшов у одній могилі, і це недалеко від його поселення, велику кількість самих черепів людських. Те відкриття самих черепів без решти скелету, є дуже вражаючим і нагадує розповідь Страбона про андрофагів та меланхленів, які їли тіла померлих і самі голови ховали. У селі цього ж повіту Рейментарівці, кількадесят років тому знайдено голову людську у скрині. Неподалік від цього ж місця знайдено також скелет людини сидячої і за кілька кроків далі – ряд горщиків, наповнених попелом та кістками. Є це місце десь коло будинку місцевого власника. Мис над водою, мусив бути городком, якого навіть вали були видимими. Там же знайдені і монети римські Антоніна та ін. – перед останнім заселенням місце це було повною пусткою, поселення було в іншому місці, значить пам'ятки тут знайдені дуже давні. Такі відкриття неймовірно важливі для розгадки призначення порожнин курганів... На деяких також курганах знаходять великі лежачі камені. На ґрунтах села Кримок знаходяться дві групи курганів, копаючи у них побачив палену глину і недопалені кістки; трапляється часом знаходять рештки глиняного посуду. У селі Ребедайлівці знайдено в кургані вудило, стремена і кістки кінські [3, с. 50–52].

Випадкові знахідки в землі

Крім знахідок у могилах трапляються часом випадкові знахідки у місцях жодних нині конкретно не означених. Тут спершу належало б згадати знахідку поховання у Осоті. При скелеті людському тут знайдено багато речей коштовних, золото, дорогоцінні камені і фігурка, що знаходиться нині в колекції університету Святого Володимира, зображення якої долучено до таблиці № 13 під літерою b. Заперечення автентичності ідолів Прілівітських, безпомилково найвищу вагу нинішньому відкриттю згаданої статуетки надає [3, с. 52] (мова тут йде про Прілівітських ідолів – бронзові статуетки, на думку сучасних дослідників – підробки, що у другій половині XVIII ст. – XIX ст. видавалися за знахідки слов'янських ідолів – прим. автора [4]).

У селі Рейментарівці копаючи там, де двір власника маєтку, відкрито в землі горщики повні перепале-

них кісток людських.

У Стремовці відкрито в землі кістяк жінки у позі сидячій. Таке положення кістяка варте уваги, бо під Уралом у губернії Симбірській відкрито цілий цвинтар цим способом похованих людей.

Дуже часто знаходять у тому повіті у землі монети римські срібні і золоті. У селі Бірках, що лежить на великих пісках, після кожного справжнього ливня, знаходять дрібні монети римські. У селі Кримках також у одному місці під горою вода вимила монету Фаустини. Заслугує також уваги, що за Чацьким найбільше римських монет знаходять там, де виразні укріплення над Тясмином... Знаходять люди розкидані поодинокі (монети) і головками Святого Яна називають. До Липська торгівцю, і до золотарів місцевих відносить його селянин, чи єврей перекупує. Знаходять буває у різних місцях по кількості в горщику чи казані... [3, с. 52–54].

е) Городища, укріплення, замчища та ін.

Городищ налічується в повіті Чигиринському 14.

При селі Журавче, місце на кшталт замку, оточене валом.

Округлий вал, замикаючий 1,450 сажнів у 1½ сажні висоти із чотирма виїздами.

У лісі села Бірок близько 40 сажнів, кругле, зване городок над крутим яром.

У лісі села Бовтишки, чотирикратний насип на кшталт редути, званий городок.

Коло Кримок, над стрімким яром, у лісі, із значними валами, у формі квадрату, досить велике укріплене місце, з двома виходами од сходу і заходу, що називають городок. Весь цей городок порослий є великими деревами, поблизу нього викопували в землі стріли, черепи, вудила та ін. Неподалік у напрямку південно-західному знаходяться два паралельно лежачі, досить добре видимі вали, що з'єднують два ліси. Друге городище, що майже у самому селі знаходиться – мис природної гори, ярами оточеної, серед людю носить назву городка, і є нічим іншим, як справою рук людських. Також, що те урочище повинно було мати якимсь певне призначення, доводить те, що хоча й не на ньому самому, але неподалік знаходять часто вугілля, перепалені кістки, битий посуд. – Раз там було знайдено стріли, або, радше, форму їх маючи якісь залізки, бо як на стріли то за великі і великого б опору зазнавали у повітрі, з іншого боку цього ж городка знаходили вугілля, черепи і намистину скляну велику шліфовану зеленого кольору, а разом з цим монету римську Фаустини, дружини імператора Марка Аврелія, що заселення цього місця на 1600 років віддаляє.

При селі Ясиноватці – круглий окоп, що зветься замковищем, що займає 1/3 десятини ґрунту.

У лісі коло Грушківки – городок і яри скарбові.

У Суботові – замочок Богдана Хмельницького; вали зруйновані, але мали мати висоти до 10 сажнів (?? – прим. М. Г.), протяжності 750 сажнів.

Там же у лісі місце оточене валом, висотою 12 сажнів,

протяжності 700 сажнів.

Коло Мотронинського лісу місце оточене валом і звана донині городищем, висотою 8 сажнів, кругле 700 сажнів (діаметром).

Там же навколо Мотронинського монастиря давній вал – висота самого валу од землі 4, од низу рову – 8 сажнів.

У Яничі городище оточене валом високим 17 (?? – прим. М. Г.) сажнів, обводу 785 сажнів.

Коло Новоселиці городище висоти 10, обводу 795 сажнів.

При селі Лубенцях знаходиться городок.

З-поміж тих 14 городищ, найбільша частина знаходиться в старостві Чигиринському, а саме у північній стороні повіту, частині лісовій, на узбережжі Тясмину, не оминаємо увагою й те, що велика частина тих городків знаходиться у лісі і над крутими ярами.

Окрім того за $\frac{1}{4}$ версти від села Пастирського видімі в різних напрямках розкопи, мав там бути колись костюль уніатський.

f) Вали

Неподалік села Матвіївки знаходяться три вали паралельні і не більше як за 200 сажнів один від іншого лежачі. Перший з них починається коло самого села і йде до лісу, порослого великими деревами; другий – паралельний до першого, дещо далі від села, третій – при зорюванні значно знищений. Перед цим останнім є чотири могили великі з багатьма меншими навколо.

Також коло Кримок є два вали, що лежать напроти лісу. Від одного з цих валів в 5 верстах, як у Херсонській губернії, при селі Бровкові величезний квадратний окоп, що має стіни довжиною 400 сажнів кожна.

g) Печери

При селі Зам'ятниці у лісі, на урочищі Шереметовому є печера. Є теж подібна льоха на грунтах Оситняжки і Пастирського, і такі печери заслуговують на увагу з огляду на згадки давніх письменників про скіфів, що мешкали у курганах» [3, с. 54–55].

М. Грабовський не оминає своєю увагою і таку цікаву пам'ятку, як суботівську бабу: «...на прилеглих українських степах херсонських стоять ще баби чи кам'яні болвани. Дві з них – єдині пам'ятки такі відкриті далі (на північ – прим. автора) в губернії Київській: одна є камінь безформений, стоячий у Суботові (малюнок на таблиці № 14 літера а), люд місцевий забув його найдавніше призначення, і розповідає лише, що Хмельницький на ній відтинав голови поляків. Декілька раз намагалися вкинути його до річки, та люд місцевий завжди його витягав і на давньому місці ставив, надаючи йому змісту про який розповімо нижче. Придивившись до того каменя, пізнати в ньому можна грубо витесану постать людську. Всі, хто бачив багато чисельні такі болвани в губернії Катеринославській, камінь суботівський вважають давньою бабою..... [3, с. 111]. ...баби дніпровські вилучені є з могил, але є ще деякі, котрі на них залишилися, люд місцевий відноситься до них з повагою, знищення їх чи зрушення з місця мають за заповідання ве-

ликих шкод. ...статуї доводять, що таких фігур у значно більшій кількості стояло на могилах, і що значно менше їх нині тут залишилось, як на степу коло нижнього Дніпра і Бугу, (що) пояснюється довшими перебуванням тих останніх країв у стані дикості. Люд наш уявляє собі, що ті камені були колись живими людьми – боги чи ідоли, які за пришествям Христа скам'яніли...» [3, с. 112]. Варто зазначити, що саме завдяки подібним віруванням, вони збереглися до приходу на територію Чигиринщини Російської імперії.

Говорячи про замчища, дослідник не може оминати своєю увагою і Чигирин: «де-не-де позоставалися від замків завалені підземні ходи та льохи, як у Зінькові, Смілі, Жаботині, і навіть Чигирині на горі, єдиний слід давньої тверджі... [3, с. 152].

Таким чином М. Грабовський приділив увагу практично усім найзначнішим археологічним пам'яткам краю, донісши доступну на середину XIX ст. інформацію.

Складно переоцінити значення наукової та літературної спадщини М. Грабовського, його вплив на тогочасні історичні, археологічні, етнографічні дослідження в Україні. Завдяки йому активізувалась пам'яткоохоронна робота та чи не вперше було поставлено питання дослідження та збереження археологічної спадщини краю.

ПОСИЛАННЯ

1. Антонюк-Кисіль П.В. Михайло Грабовський як дослідник історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – 2010. – С. 277–281.
2. Білошапка В. З історії поляків на Чигиринщині // Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею: Випуск 5. – Олександрівка, 2007. – С. 10–15.
3. Grabowski M. Ukraina dawna i teraźniejsza: T.I. O zabytkach najgłębszej starożytności. – Kijow: Nakładem i drukiem Teofila Glucksberga Księgarza i Typografa Białoruskiego Naukowego Okregu, 1850. – 176 s.
4. Приливицкие идолы // Википедия. Свободная энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8B.

Диденко Я.Л. Памятники Чигиринщины в творческом наследии Михала Грабовского

Статья посвящена деятельности выдающегося польского литератора, историка, публициста Михала Грабовского на Чигиринщине. Особое внимание уделено результатам его археологических исследований на территории края, опубликованных в книге «Украина древняя и современная».

Ключевые слова: М. Грабовский, Чигиринщина, памятник археологии

Didenko Ya.L. Monuments of Chyhyryn region in the creative heritage of Mikhal Hrabovsky

The article is devoted to the activities of the outstanding Polish writer, historian, publicist Mikhal Hrabovsky in Chyhyryn region. Particular attention is paid to the results of his archaeological research on the territory of the region, published in the book «Ukraine Ancient and Modern».

Key words: M. Hrabovsky, Chyhyryn region, monument of archeology.

26.02.2018 p.

